

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Scrutinizing the Historical Dimension of Space in the Social Rhythm of
Communal Space
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

واکاوی بعد تاریخی مکان در ضرب آهنگ اجتماعی فضای جمعی*

لیلا سلطانی**

دکتری شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۰۹ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۴/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۳۱ تاریخ انتشار: ۹۷/۰۹/۱۱

چکیده

تأثیر پذیری فضاهای جمعی از رفتارهای اجتماعی و مکانیزم‌های حقوقی و اقتصادی به عنوان بخشی از بافت شهر، ماهیتی ویژه و متمایز بدان می‌بخشد که واجد برخورداری از یک پیوستگی اجتماعی مکانی است؛ و موضوع مطالعات اندیشمندان رشته‌های گوناگون از جمله جغرافی‌دانان، مردم‌شناسان، جامعه‌شناسان نظری، باستان‌شناسان، برنامه‌ریزان شهری و ... واقع شده است. بسیاری از فضاهای جمعی علی‌رغم تحول نظام‌ها و نهادهای مؤثر بر شکل‌گیری و مدیریت فضاهای شهری در طی تاریخ، همچنان با حفظ کاراکتر اولیه به عنوان فضاهای پویا، فعال و پاسخگو مطرح هستند. این تحقیق با مفروض داشتن آنکه ثبات فضا در گرو عدم تغییر در رفتار است و تداوم رفتاری خاص در طی زمان، مبین وجود فلسفه‌ای خاص برای آن رفتار است؛ با هدف شناخت ابعاد استمرار فعالیت‌های جمعی در فضا که به اندازه تغییر و تحولات شهری واجد اهمیت است به روش مورد پژوهی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی، دو نمونه از مصادیق فضاهای جمعی را مورد بررسی قرار داده است. ضرب‌آهنگ تحولات فضایی بر روی نمودار ترسیم شده که مبین کنش جمعی انسان و فضای فیزیکی در رابطه‌ای پیوسته با محور زمان، و نشان‌دهنده اهمیت بعد تاریخی مکان به عنوان یکی از مؤثرترین فاکتورها در کیفیت فضای جمعی است. نتایج تحقیق مبین آن است که هم‌افزایی ناشی از هماهنگی ضرب‌آهنگ رفتارهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ... به تجلی فضاهای جمعی چند وجهی و باز در زندگی اجتماعی منجر می‌شود که می‌توانند همبستگی اجتماعی و غنای فرهنگی را تقویت کنند و با تثبیت نقش همچنان پویا باشند.

واژگان کلیدی

فضای جمعی، بعد تاریخی مکان، ظرفیت مدنی، ضرب‌آهنگ رفتار، تحولات شهری.

مقدمه

صنایع و سرعت فزاینده سرمایه‌داری، انطباق ساختار کالبدی با ساختار نظام نهادها پیچیده‌تر شد. پس از جنگ جهانی دوم متأثر از زندگی اجتماعی، محتوای فضا محور بحث‌های گوناگون بوده است. در ابتدای قرن بیستم با رشد جنبش‌ها و اندیشه‌های مختلف تلقی از مفهوم فضای شهری دگرگون شد و همگام با جنبش مدرن به فراموشی سپرده شد. از آغاز دهه

تا قرن هجدهم به علت کندی تحولات اجتماعی و یگانگی نظام نهادها، شکل‌گیری فضای جمعی به آسانی صورت می‌گرفت. اما از این زمان به بعد با رشد شهرنشینی، گسترش

اثری فیزیکی اجتماعی، و فضای جمعی به مثابه بخشی از بافت شهر، خلقتی تاریخی و دارای بعدی زمانیست؛ که در برگزیده تاریخ بوده و خود فرایندی تاریخی است. بدیهی است که پدیدآمدن هر بافت ریشه در فرآیندها و مفاهیم تاریخی دارد، که دوام نسبی آن‌ها می‌تواند حاکی از اهمیت تاریخ در آینده باشد. بر این اساس اشکال اجتماعی شهر نیز خلقت‌هایی تاریخی و در برگزیده گذشته هستند. براساس اندیشه هایدگر، زمان در تاریخ دارای معنی ریشه‌ای است، وقتی که انسان وضع کیفی حادثه‌ای تاریخی در زمان گذشته، یا زمان حالی را در ذهن تداعی می‌کند، مفهوم تاریخی واضح می‌شود. وقتی تاریخ گذشته همیشه شکلی از تعین حیات انسان است، امکان درک گذشته فراهم می‌شود. زمان مقداری، مسئله علم تاریخ نیست، بلکه کیفیت زمان در هر لحظه تاریخی، مدنظر علم تاریخ است. عدم ظهور تحولات در اشکال اجتماعی و اقتصادی هر جامعه منجر به ایستایی زمان می‌شود، به نحوی که ممکن است آن جامعه قرن‌ها یک صورت داشته باشد (هایدگر، ۱۳۸۳). حافظه تاریخی با تداوم بر محور زمان، شکلی پویا و پیچیده به خود می‌گیرد؛ محور زمان را به صورت‌های مختلف متحول کرده، بر آن نقاط عطف، تأکید، تغییر شکل‌های اساسی، بازگشت‌ها و تکرارهای مارپیچی ایجاد می‌کند (Holloway, 2001: 16). محور زمان در رابطه‌ای پیوسته با محیط فضایی قرار می‌گیرد، آن را تغییر می‌دهد و بر آن معناگذاری، نمادگذاری و نشانه‌گذاری می‌کند؛ و لذا حافظه تاریخی بر بستر فضا حرکت می‌کند (حبیب، ۱۳۹۱: ۲۲۰). از این رو فضای جمعی واجد نظم زمان است. این نظم از منظر سرعت تعداد وقایع در یک زمان واحد و نظم توزیع فعالیت‌ها در طول زمان قابل طرح است. جنبه‌های فضایی و زمانی فضای جمعی در رابطه با هم قرار داشته و بر هم تأثیر می‌گذارند چنان‌که قرائت آن بر مبنای فضا-زمان امری قابل دفاع است (راپاپورت، ۲۰۱۳: ۲۰۶). بافت شهری نتیجه فرایندی تاریخی از تکامل است، لذا بین شکل و فرایندهای کلی جامعه‌شناختی در بستر زمان پیوند برقرار است. با دنبال کردن این فرایند صرف نظر از دوره تکامل یک فضا و شکل خاص آن، می‌توان علل وجودی و عوامل تبیین‌کننده آن را شناخت. در نگاه رویدادی، مکان از یک طرف محصول زمان است و از طرف دیگر با تحول تاریخی مکان‌های زندگی به تدریج تکامل پیدا می‌کند. "رویداد" شاخص و عامل بعد زمان است. بسیاری از صاحب‌نظران، آزادی مکان از قید زمان را مشخص‌ترین مأموریت و هدف طراحی قلمداد کرده‌اند. مؤلفه زمان از سه جهت برای تبیین مکان اهمیت دارد. اول آنکه زمان جزء پنهانی و جدایی‌ناپذیر ذهن و

۶۰ قرن بیستم تاکنون مفهوم آن با رجعت به فرهنگ‌گرایان و آمایش انسانی، فضای جمعی به عنوان کانون راهبردهای اجتماعی محسوب می‌شود هرچند که در دوره‌های اخیر، متأثر از توسعه‌های سیاسی و اقتصادی، روند خصوصی‌سازی فضاهای عمومی نیز گسترش یافته‌اند. در عصر حاضر اهمیت فرهنگی، اقتصادی و سیاسی فضاهای شهری تحت تأثیر فناوری‌های ارتباطی و سرعت حمل‌ونقل به شدت کاهش یافته؛ و حرکت به سوی ارتقای فضای جمعی شهر در جهت انسجام‌بخشی به شهرهای از هم گسیخته و بهره‌برداری از پتانسیل‌های موجود در فضاهای جمعی رو به گسترش است. بازسازی و ایجاد فضاهای جمعی به عنوان یکی از راهبردهای مقابله با تجزیه و گسست فضایی اجتماعی شهرها امروزه در دستور کار بسیاری از جوامع قرار دارد که البته به سادگی امکان‌پذیر نیست. ایجاد ارتباط قوی بین افراد فقط هنگامی امکان‌پذیر می‌شود که مجموعه‌ای از چارچوب‌های اجتماعی در جای خود قرار گیرند (مدنی‌پور، ۱۳۸۷). فضا یکی از این چارچوب‌هاست و لذا برنامه‌ریزی و طراحی فضای جمعی یک اقدام اجتماعی محسوب می‌شود. پیوستگی فضایی زمانی و ایجاد تعادل منطقی میان نقش‌های گوناگون فضاهای جمعی و محور قراردادن نقش مدنی، بقای این رابطه را در طی زمان تضمین می‌کند. چه، بسیاری از فضاهای جمعی در طی تاریخ، علی‌رغم تغییرات کالبدی همچنان در ایفای نقش مدنی پایدارند. اگر تغییر و تحول ظاهری خود براساس روندهای ثابتی به وجود آمده باشد، و شیوه‌های گوناگون انجام کاری ثابت باقی بماند، شناخت آن علل از اهمیت بسیاری برخوردار خواهد شد (راپاپورت، ۱۳۶۶: ۱۰). یافتن چارچوب مفهومی که به توسعه به مثابه فرایندی اجتماعی می‌پردازد، مستلزم توجه به رویکردهایی از حوزه جامعه‌شناسی شهری و بررسی محتوای فضای جمعی مبنی بر مجموعه رفتارهای زمانی مربوط به نهادهای اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، حقوقی، مذهبی و ... است. چنانچه لوفور معتقد است حک زمان در فضا به منزله فرایندی است که موجب پیدایش بعد فضایی می‌شود و آن را تولید می‌کند (لوفور، ۱۳۹۳: ۱۷۵).

بعد تاریخی فضاهای جمعی

رویکردهای تاریخی مطرح در مطالعه شهرها علی‌رغم تنوع، در تفکر تاریخی‌بودن بافت شهری مشترکند. تفکر تاریخی‌بودن بافت شهری، زاده این باور است که به دلیل ساختن شهرها در دوره‌های زمانی طولانی، هر رویکردی به شکل شهر باید این سیر تکاملی تاریخی را مدنظر داشته باشد (Madanipour, 2000: 215). بافت شهری به عنوان

شهری استفاده می‌کنند (همان: ۳۲۷). مکان‌های شهری باید در تعقیب اهداف والای اجتماعی، و دعوت‌کننده و مشوق حیات عمومی باشند. این دعوت‌کنندگی از بطن اجتماع شهری نیز باید تراوش شود (گلکار، ۱۳۷۹). چگونگی حضور مردم، رفتارهای مختلف آنان و امکان بروز انواع رفتارها جزء لاینفکی از این مؤلفه هستند که در قالب قرارگاه‌های رفتاری (اجتماعی) مکان را متأثر ساخته و با سایر مؤلفه‌های محیطی تلفیق می‌شود. چگونگی حضور مردم در فضای جمعی، نوع رفتاری که از خود بروز می‌دهند و تنوع گونه‌شناختی رفتاری، متغیرهای شکل‌دهنده کیفیت‌های اجتماعی هستند. اجتماع‌پذیری، اجتماع‌گرایی، سرزندگی، دلبستگی مکانی، تعلق خاطر جمعی، پیاده‌مداری و حضورپذیری از مهمترین کیفیت‌های برآمده از اجتماع محسوب می‌شوند. مطالعات کرمونا و همکاران، لینچ، بنتلی و همکاران نشان می‌دهد که انطباق و انعطاف‌پذیری مؤلفه‌هایی هستند که به ثبات و تقویت بعد اجتماعی فضای جمعی منجر می‌شوند. از سوی دیگر، ظرفیت اجتماعی نیز دارای بعد تاریخی است که به ارزش‌های ماندگار و جمعی انسان‌ها مربوط می‌شود؛ در طول تاریخ پدید می‌آید و از طریق عناصر نمادین فرهنگی انتقال یافته، محتوی عناصر تاریخی و پایدارتر است. عناصر پایدار به واسطه تاریخ، میراث غنی فرهنگی و ارزش‌های جمعی و مشترک مردم کسب شده و در نمادهای فیزیکی-فضایی متبلور و به نسل بعد انتقال می‌یابند. بر این اساس فضای جمعی چیزی خنثی و سابق‌الوجود نیست بلکه تولیدی مستمر از روابط فضایی است. اگر یافته‌های لوفر در باب فضایی‌شدن نظم اجتماعی را با طیف گسترده رفتارها انطباق دهیم، می‌توان چنین نتیجه گرفت که رفتارهای جاری در فضای جمعی در دو دسته اصلی قابل طبقه‌بندی هستند. دسته اول، رفتارهای خطی‌اند که مبتنی بر توالی هستند - از جمله تعاملات روزمره افراد و اتفاقات جاری از جمله دادوستد، رفت و آمد و گذران اوقات فراغت، تغییر فصول و طبیعت و غیره. دسته دوم، رفتارهایی هستند که آهنگ چرخه‌ای دارند و مبتنی بر وقفه‌های بلند هستند. تحولات اجتماعی و اعتراضات و ... از این جمله‌اند. ضرب‌آهنگ رفتارهای خطی و چرخه‌ای تاریخ فضا را می‌سازند (لوفور، ۱۳۹۱)؛ و بخشی از قرائت منظر، منوط به ادراک این ضرب‌آهنگ است. معانی و پیوندها فقط وقتی درک می‌شوند که ضرب‌آهنگ توسط مخاطب تولید شده باشد. حذف مخاطب، تغییر فرهنگ، طبیعت، ارزش‌ها و اندیشه یا تغییر نظم رفتار به لحاظ سرعت یا زمان بر کیفیت ضرب‌آهنگ رفتار تأثیر می‌گذارد. بر هم کنش این دو نوع رفتار خطی و چرخه‌ای، فضای جمعی را سر زنده می‌سازد. هر عنصری در این فضا، رفتار زمانی مختص

فضاست. دوم؛ زمان بازتاب‌دهنده رخدادها است. سوم؛ به طور سنتی طراحی با زمان درک می‌شده است. در نگاه سنتی هرچند مکان سه بعدی به نظر می‌آید و طراحی دارای سه بعد است، لیکن زمان بعد چهارم مؤثر بر طراحی مکان است. پدیده‌های حاصل از گذشت زمان، باعث معنادارتر شدن آنها می‌شوند. مکان‌ها در طول زمان به روش‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرند و طراحان با آگاهی از این تغییرات و نیز عوامل تثبیت‌کننده محیط قادر خواهند بود تغییرات منطقی‌تر و تعریف شده‌تری را ایجاد کنند (کرمونا، هیث، ترنر و استیون، ۱۳۹۱: ۳۸۳-۳۵۴). این مؤلفه تنوعی از مفاهیم گونه‌شناختی اعم از منظر، کارکرد، ذهنیت و مدیریت محیط‌زیست، اجتماع، ابعاد ریخت‌شناسانه و غیره را در قالب زمان بازنمایی می‌کند. حس مکان با شناخت تمامی متغیرهای مکان و عناصر شهر، به ویژه ساختار شهر، حفظ آنها و تغییرات تدریجی آنها در طول زمان در ارتباط است. به رغم آنکه طیف گسترده‌ای از کیفیت‌های محیطی اعم از حضورپذیری، سرزندگی، زیست‌پذیری، انعطاف‌پذیری، اجتماع‌پذیری، خاطره‌انگیزی، تداوم، تعلق خاطر، و خوانایی با زمان ارتباط مستقیم و سازنده‌ای دارند، اما تنوع مهم‌ترین کیفیت محیطی نمایانگر آن محسوب می‌شود. برای مثال، خوانایی که مهم‌ترین حس برآمده از ادراک محیط و تصویر ذهنی است با رویدادهای متبلور در مکان، ارتباط مستقیم داشته و مبین زایش آن از بعد زمان است (استوار، بهزادفر، زمانی و قلعه‌نوعی، ۱۳۹۴: ۴۰).

تداوم و پیوستگی تاریخی در ظرفیت اجتماعی مکان جمعی
واژه تداوم در فرهنگ لغات فارسی به معنی "ادامه یافتن، به طول انجامیدن، ادامه‌دادن یا باعث ادامه یافتن چیزی شدن" آمده است. تداوم، احساس اتصال بین مقاطع مختلف زمانی و محیطی بوده، و سیستمی از ارتباطات متقابل بین عناصر و رویدادها را در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند. تداوم پیش شرط اتصال تأثیرات محیطی به یک شبکه قابل فهم زمانی/فضایی از تصورات موقعیتی (مکانی) است که باعث جهت‌یابی مجدد می‌شود. تداوم می‌بایستی در یک پدیده دائماً در حال تغییر مانند فضای شهری وجود داشته باشد و نظامی خوانا و به خود متکی در ساختار آن مشهور باشد (یورگن، ۱۳۷۵). بعد اجتماعی فضای جمعی از روابط مردم و تعامل آنها در عرصه همگانی برمی‌آید. کنکاش درخصوص فضا، بدون توجه به بستر اجتماعی آن و یا، توجه به جامعه بدون در نظر گرفتن ظرف فضایی آن بسیار مشکل است (کرمونا و همکاران ۱۳۹۱: ۲۱۱). به عبارت دیگر، بعد اجتماعی به این مهم می‌پردازد که مردم چگونه در حال‌وهوای فضایی از مکان‌های

واقع "لوفور" ادراک زمان را در نتیجه باز رخدادهای یکی سری از وقایع و نمودهای محیطی می‌بیند که به صورت دوره‌ای در فضا تکرار می‌شوند و ضمن بازنمایی زمان، برخی از نمودهای روزمرگی ما را مدرج می‌کنند (همان). برخورداری بافت شهری از ابعاد مختلف اجتماعی، فیزیکی و نمادین باعث می‌شود تنها دیدگاه‌هایی در درک فضای جمعی کارآمد باشند که به تحلیل ضرب‌آهنگ‌های رفتاری متأثر از برهم کنش‌های فوق، در سیر تکامل تاریخی شکل شهر، و هم‌زمان در تمامی این ابعاد پردازند. روند شکل‌گیری هر فضای جمعی در طی تاریخ، تأثیری ژرف بر چگونگی زندگی جاری در آن دارد و از آنجا که رابطه انسان با فضای جمعی رابطه‌ای مدنی است که کیفیت آن الگوهای رفتاری مخاطبان را شکل می‌دهد؛ پیوستگی فضایی-زمانی و ایجاد تعادل منطقی میان نقش‌های گوناگون فضاهای جمعی و محور قراردادن نقش مدنی، بقای این رابطه را در طی زمان تضمین می‌کند. این امر مبین لزوم توجه به بعد تاریخی و رابطه پیوسته آن با زمان در فرایند باز انسجام‌بخشی و تبیین فضاهای جمعی است. در طول تاریخ، هم در شهرهای شرقی و هم غربی، فضاهای جمعی مکان‌هایی بوده‌اند که از طریق جنگ، انقلاب و شورش همیشه مورد تعرض قرار گرفته‌اند زیرا کنترل آن‌ها به معنای کنترل نمادهای قدرت، کنترل شهر و کنترل جامعه تلقی می‌شده است. از آن جمله، فضاهای جمعی شکل گرفته در میدان بلکور و سن مارکو است که علی‌رغم تحول نظام‌ها و نهادهای مؤثر بر شکل‌گیری و مدیریت فضاهای شهری در طی تاریخ، همچنان با حفظ کاراکتر اولیه به عنوان فضاهای پویا، فعال و پاسخگو مطرح هستند؛ در ادامه، هم‌افزایی ناشی از هماهنگی ضرب‌آهنگ رفتارهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ... مصادیق ذکر شده که البته ابزار مؤثری نیز برای افزایش توان رقابت بین شهرها و مناطق در بازارهای جهانی است مورد بررسی قرار گرفته و ضرب‌آهنگ تحولات فضایی آنها بر روی نمودار ترسیم شده است.

ضرب‌آهنگ رفتار در فضای جمعی پیاتزا سن مارکو^۲ از قرن پنجم میلادی با انحطاط امپراطوری روم و قدرت‌گرفتن کلیسا در قرون وسطی، فضاهای جمعی و نیز در خدمت کلیساها و اشراف قرار گرفتند و لذا مهمترین فضاهای باز شهری برای فعالیت‌های اقتصادی، تجمعات عمومی و مراسم مذهبی در مقابل کلیسا ایجاد شد. پیاتزا سن مارکو در شهر قرون وسطایی و نیز نیز از ابتدای شکل‌گیری تا قرن دوازدهم با حفظ ساختار اولیه، پلازای

به خود را دارد. در نتیجه ضرب‌آهنگ خاص خود و نیز گذشته و آینده پیش‌بینی‌پذیر خود را دارد. توالی تناوب‌ها و توالی تکرارهای متفاوت، نشان از نظم فضا دارد. نوآوری و تکرارهای متناوب در محیط محصول ترکیب کردن امر خطی و چرخه‌ای به صورت یکپارچه است. مجموعه‌های خطی خودشان را به شکل چرخه‌ای تکرار می‌کنند. این مجموعه‌ها آغاز و پایانی دارند: از سرگیری‌های چرخه گرچه می‌تواند نوعی نشانه یا علامت تلقی شود. لیکن بیشتر بر سازماندهی عام زمان، و در نتیجه بر سازماندهی عام جامعه و فرهنگ مبتنی است (لوفور، ۱۳۹۳). فضای جمعی به مثابه یک تولید، فرآیند تولید را بازتولید می‌کند و بسط می‌دهد. ماهیت اصلی آن متأثر از خصوصیات اجتماعی، برآیند روابط و فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی و اجتماعی-فرهنگی در طی تاریخ به ویژه عناصر متغیر فضا از جمله نظام فعالیت‌ها، و عناصر پایدارتر آن مانند ظرفیت مدنی جامعه شهری است؛ و لذا منظر فضا به زنجیره تغییر رویدادها مربوط می‌شود. بدین معنا که فعالیت‌های انسانی، نظام نهادها، فرهنگ و پویای شهرنشینی به طور مداوم در حال تغییر هستند. هر لحظه مانند لحظه قبل و بعد خود نیست. از این‌رو در مطالعه فعالیت‌ها، بعد زمان عامل تعیین‌کننده‌ای است. گرچه ثبت کامل ضرب‌آهنگ زندگی روزانه فضاهای جمعی که فرایندی متغیر است، به سادگی امکان‌پذیر نیست. لوفور معتقد است تغییرات اجتماعی نمی‌توانند در یک مسیر برنامه‌ریزی شده و بدون ایجاد تغییر فضایی اتفاق بیفتند. وی انتقال روابط اجتماعی را به معنای انتقال روابط فضایی-اجتماعی می‌داند که محصول جدید و رهایی بخش فضا است. هر جایی که برهم‌کنشی بین مکان، زمان و صرف انرژی وجود دارد، مجموعه‌ای از تکرار، تداخل فرایندها، و نیز زایش، رشد، اوج، و سپس زوال بر قرار است (لوفور، ۱۳۹۱)؛ (تصویر ۱).

واکوی ضرب‌آهنگ رفتار در فضاهای جمعی بلکور (Belcourt) و سن مارکو

"ضرب‌آهنگ" مفهومی است که به عنوان نمود عینی زمان در فضای شهری قابل ادراک است. از نقطه نظر فیزیکی و روانشناختی، ضرب‌آهنگ به صورت انتزاعی به عنوان یک رویداد منظم (که در فواصل زمانی معین رخ می‌دهد) یا به عنوان حرکتی با یک توالی منظم از عناصر ضعیف و قوی و یا به عنوان یک چرخه تعریف می‌شود (استوار و همکاران، ۱۳۹۴: ۴). از نظر لوفور ضرب‌آهنگ در هر جایی که تعامل میان یک مکان، یک زمان و مصرف انرژی وجود دارد، دیده می‌شود (همان). در

تصویر ۱. چارچوب مفهومی پایداری فضای جمعی در تحولات نظامها و نهادها. مأخذ: نگارنده.

مردم منطقه داشته است. میدان به عنوان ورودی اصلی و دروازه شهر، تنها بندر ورود به ونیز برای تجار و بازرگانانی که از راه دریا به این شهر می آمدند بود. با این وجود تمامی این ساختمانها و فعالیتها، به عنوان بناهای تکمیل کننده هسته اولیه میدان یعنی کلیسای سن مارکو بودند. این کلیسا از گذشته تاکنون همچنان نقش مذهبی خود را به خوبی حفظ کرده است و هم اکنون نیز محل برگزاری بسیاری از مراسم مهم مذهبی است. به این ترتیب در گذر زمان این بخش از ونیز از یک صحن ساده در جلوی کلیسای سن مارکو به اصلی ترین فضای جمعی شهر مبدل گشت و تا امروز نیز اهمیت خود را به عنوان یکی از مشهورترین فضاهای شهری اروپا حفظ کرده است. میدان بستر شکل گیری حوادث تاریخی، سیاسی، اجتماعی بسیاری است که نقش مهمی در انتقال معانی دارند و بدین لحاظ از جایگاه ویژه ای در حافظه جمعی برخوردار است. تداوم فعالیت هایی که گاه از دوره های بسیار قبل مرسوم بوده و امروزه به عنوان یک سنت دیرینه شناخته می شود، منضم به فعالیت های که با رفتارهای اجتماعی و ضرورت های حال شکل گرفته است مانند فروش صنایع دستی و محصولات فرهنگی، برگزاری

کوچکی روبروی باسیلیکا دی سن مارکو بوده است. در قرن ۱۲ به منظور آماده سازی برای یک ملاقات تاریخی بین پوپ الکساندر سوم و امپراتور مقدس رم، فردریک اول بازسازی شد و به تدریج رشد پیدا کرد (براون و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۹). قصر حاکم، برج ساعت و برج ناقوس بین قرون ۱۴ تا ۱۶ به آن اضافه شده است. این میدان یک طرح از پیش تعیین شده نیست، بلکه محصول مداخله های فراوانی است که از زمان شکل گیری آن در قرن نهم میلادی تا قرن هجدهم به تدریج پیش آمده است. حاصل این تغییرات و ساخت وسازها ایجاد یک محیط پیچیده بود، فضای جمعی که با عرصه های متصل به هم، احجام توده ها و سبک های مختلف در ارتباط نزدیک با یکدیگر هستند. در دسته بندی زوکر سن مارکو یک میدان محصور گروهی است و فضایی جمعی محسوب می شود که از ترکیب چند فضای مرتبط به هم حاصل شده است. به سبب قدرت کلیسا در تصمیمات سیاسی دوره قرون وسطی و نیز استقرار بناهای حکومتی و دولتی منجمله کاخ دوج و ساختمان پروکراتی به عنوان دادگاه شهر، این فضای جمعی همواره نقشی قدرتمند در مناسبات سیاسی-حکومتی، تجاری-اقتصادی و مذهبی

تصویر ۲. سن مارکو، مهمترین فضای جمعی در اذهان شهروندان به واسطه تجربه اتفاقات تاریخی، سیاسی، مذهبی. مأخذ: <http://en.wikipedia.org/1394/7/17>

تصویر ۳. سن مارکو دروازه ورود بازرگانان مأخذ: <http://en.wikipedia.org/1394/7/17>

تصویر ۴. سن مارکو به مثابه فضای جمعی معاصر. مأخذ: <http://en.wikipedia.org/1394/7/17>

گرفته باشد. متأثر از تحولات اجتماعی رنسانس در قرن شانزدهم، پادشاه فرانسه^۱ شورای شهر لیون را مجبور کرد که این عرصه را به یک میدان عمومی تبدیل کنند. لیکن ورثه اسقف با طرح دعوی در دادگاه مانع شدند. سال‌ها بعد

بعضی کارناوال‌ها و جشن‌ها، کنسرت و رژه و... سبب شده تا این میدان به عنوان نقطه عطف و فضای جمعی پویای شهر در اذهان جای گیرد.

اگر نقاط عطف رویدادی این فضای جمعی بر روی محور زمان مشخص شد، نمودار ضرب آهنگ تحولات مکان مطابق شکل زیر خواهد بود.

تصاویر نشان می‌دهد ضرب‌آهنگ تحولات فضایی میدان، همسنگ ایجاد تشکیلات اجتماعی مختلف در بازه‌های زمانی دارای ریتم تکرار شونده است. ضرب‌آهنگ فعالیت، فراغت و تفریح، و تفاوت‌هایی که برخی پیش‌بینی شده و مورد انتظارند و برخی غیرمنتظره به الگوی حاکم بر فضا معنا بخشیده است. می‌توان چنین تفسیر کرد که جامعه با بازتولید فضای جمعی براساس طبیعت و سرشت آن، نه تنها به سوی یک "ساخت"^۲ مشخص گام برداشته، بلکه خودش را نیز باز تولید کرده است. در چنین رویکردی مفهوم "تولید فضا" همان چیزی است که گیدنز آن را "دوگانگی ساختار"^۳ می‌خواند و در واقع هم فضایی واسطه در روابط اجتماعی و هم محصولی مادی است که می‌تواند بر روابط اجتماعی تأثیرگذار باشد. تغییر زندگی، رفتار به معنای تغییر کالبدی فضا و تثبیت نقش اجتماعی آن بوده است (تصاویر ۲ تا ۵).

ضرب‌آهنگ رفتار در فضای جمعی میدان بلکور

وجه تمایز میدان بلکور با فضای جمعی که پیش‌تر مطرح شد، در فرایند شکل‌گیری آن است. این میدان مصداق فضاهای جمعی است که به منظور برخورداری مدنی برنامه‌ریزی شده و در روندهای تاریخی تحت تحول قرار گرفته است. ایجاد ارتباط قوی بین افراد فقط هنگامی امکان‌پذیر می‌شود که مجموعه‌ای از چارچوب‌های اجتماعی در جای خود قرار گیرند. بنابراین برنامه‌ریزی و طراحی فضای جمعی بلکور به عنوان یکی از این چارچوب‌ها، یک اقدام اجتماعی محسوب می‌شود.

اوایل قرون وسطی که اسقف بالاترین مقام کلیسای کاتولیک در اکثر نقاط اروپا و بسیار قدرتمند بود، کلیسا یک دهم درصد اموال را از همه مردم دریافت می‌کرد و از زمین‌داران بزرگ به شمار می‌رفت (نوذری، ۱۳۸۷: ۸). میدان بلکور در اواخر قرن دوازدهم -بهار فئودالیت- تاختستانی بود رها شده که به اسقف اعظم لیون تعلق داشت. در قرن پانزدهم -خران فئودالیت- یکی از بارون‌ها به لیون حمله کرد و سربازانش را در این محدوده مستقر ساخت و بر این اساس عرصه مذکور به یک پادگان نظامی تبدیل شد. به نظر می‌رسد هندسه دقیق و منظم طرح براساس یک نیاز نظامی شکل

تصویر ۵. ضرب‌آهنگ تحولات فضایی میدان سن‌مارکو. مأخذ: نگارنده.

احداث شد که میدان را به نقطه عطف محورهای اصلی تجاری شهر تبدیل کرد. هر روز به ویژه از هنگام عصر به بعد، وعده‌گاه و محل دیدارهای مردمی است. در طول سال، این فضا بستر برگزاری بسیاری از رویدادهای جمعی است. گاهی محل برگزاری کنسرت‌ها، نمایشگاه کتاب و فعالیت‌هایی از این دست است؛ گاه صحنه اعتراض‌های دانش‌آموزی و یا تظاهرات اتحادیه‌های کارگری است. هر شب جمعه، نقطه شروع مسابقات محلی است و در فصل زمستان برای اسکیت روی یخ آماده می‌شود. میدان بلکور که ابتدا مکان فیزیکی معین و ثبت شده‌ای برای فعالیت‌های اجتماعی رسمی و از پیش تعیین شده بود، امروزه با گذر زمان در طول تاریخ و متأثر از تحول شرایط اجتماعی، ضمن ثبات ماهیت، با تغییر الگوی فعالیت‌ها به الگوی غیررسمی، همچنان بستر جریان و بازتاب زندگی جمعی است. گرچه بلکور یک فضای جمعی خودرو نبوده و مبتنی بر یک برنامه طراحی شده است، لیکن تغییر الگوی فعالیت، به صورت ارگانیک و ناشی از مناسبات اجتماعی و اقتصادی از رنسانس تا عصر حاضر در فضای شهر پدیدار شده است. ضرب‌آهنگ تحولات فضایی میدان بلکور بر مبنای مبانی یاد شده در تصویر ۹ ترسیم شده است.

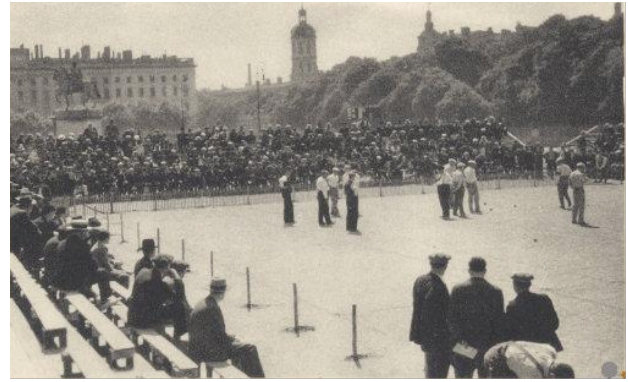
فضای جمعی بلکور مترادف با هر تشکیلات اجتماعی دیگری، به وجودآورنده محیطی است که در حقیقت، نتیجه روابط اجتماعی آن است. تفسیر نگارنده از تصویر فوق مبتنی بر تکرار متناوب تحولات محیطی در بازه‌های زمانی معین است. تکرار فرایندی است که برای انسان‌ها آیینی است و مستلزم عملکردهایی است که نه صرفاً کاربردی بلکه معنادار هم هستند. در هر جامعه، ثبات یک ضرب‌آهنگ در تمام مراحل زمان‌مندی و گسترش، منجر به حفظ و تداوم معنا می‌شود. اختلال‌ها و بحران‌ها همواره از ضرب‌آهنگ‌ها سرچشمه می‌گیرند و بر ضرب‌آهنگ‌ها اثر می‌گذارند ضرب‌آهنگ‌های نهادها، ضرب‌آهنگ‌های رشد، جمعیت، مبادلات، کار، و در نتیجه ضرب‌آهنگ‌هایی که پیچیدگی جوامع کنونی را به وجود می‌آورند یا نشان می‌دهند (تصاویر ۶ تا ۹).

در قرن هفدهم لویی چهاردهم مالکیت آن را به دست آورد و این عرصه به یک میدان تشریفاتی تبدیل و بازطراحی^۷ شد. بر این اساس می‌توان رنسانس را مبدأ حیات این فضای جمعی تلقی کرد. حکومت با رژه نظامیان و استفاده از فضای باز و استقرار مجسمه‌های یادبود در شرق و غرب میدان اقتدار خود را به رخ می‌کشید. ساختمان‌های مجاور آن توسط معمار سلطنتی دربار^۸ احداث شدند و در طول انقلاب فرانسه با نصب محراب آزادی، و گیوتین همچنان عرصه بروز و نمایش تحولات اجتماعی زمان بود. در سال ۱۷۹۳ لیون توسط ارتش انقلابی محاصره شد. پس از دو ماه شکست خورد و بیش از ۲۰۰۰ نفر کشته شدند و بسیاری از ساختمان‌ها به ویژه در اطراف میدان بلکور ویران شد. ناپلئون یک دهه بعد دستور بازسازی داد و نام میدان به نام بناپارت تغییر کرد. در انقلاب سوم فرانسه میدان به نام کنونی منسوب شد و از آغاز قرن نوزدهم همگام با توسعه تجارت ابریشم و صنعتی‌شدن شهر، میدان به شکل کنونی درآمد. از سال ۲۰۰۶ فضای جمعی توسعه یافته و محل برگزاری وقایع رسمی و غیر رسمی است.

درحال حاضر بلکور فضای جمعی بسیار وسیعی در مرکز شهر لیون است که با ابعاد و ماهیتی نزدیک به میدان نقش جهان اصفهان^۹ میدانی گسترده، مفروش با شن سرخ و فاقد پوشش گیاهی است که بزرگترین میدان پیاده در اروپا محسوب می‌شود. میدان در محدوده سایتی واقع است که به عنوان میراث جهانی توسط یونسکو ثبت شده و لذا از تحولات کالبدی مصون مانده است. در سازمان‌دهی و مکان‌یابی این میدان هیچ بنای مذهبی، تجاری یا حکومتی مؤثر نبوده است. هیچ‌یک از ساختمان‌های شورای شهر، بورس، کلیسا، یا بازار که هر یک در تحول نظام‌ها و نهادها در طول تاریخ شکل‌گیری فضا معرف روح زمانه خود هستند، مجاور این عرصه جمعی استقرار نیافته‌اند^{۱۰}. با این حال میدان بلکور اصلی‌ترین و فعال‌ترین فضای جمعی شهر است. در نیمه قرن هجدهم به منظور ارتباط دادن میدان بلکور به سایر میادین اصلی شهر، خیابان‌های تجاری جدید

تصویر ۷. میدان Bellecour - C.1880 Albumen Photograph - مأخذ: <http://en.wikipedia.org/1394/7/17>

تصویر ۶. میدان Bellecour - Postcards: Card 1636 of 1728 - مأخذ: <http://en.wikipedia.org/1394/7/17>

تصویر ۸: میدان Bellecour، اصلی‌ترین فضای جمعی شهر. عکس: سلطانی، ۱۳۹۴.

مکانی-زمانی خواهد بود که وجود زمینه تاریخی قوی در فضا و به تبع آن تداوم رفتارهای اجتماعی شکل گرفته مهم‌ترین مؤلفه ارزشی آن محسوب می‌شود. نمونه‌های مطالعه شده در این پژوهش، علی‌رغم تنوع و تمایز نهادها و نظام‌های تأثیرگذار بر شکل‌گیری و مدیریت فضای جمعی در تحولات شهری، از استمرار ضرب‌آهنگ هر دو

بحث و جمع‌بندی

استمرار فعالیت‌های اجتماعی در فضای جمعی، به عنوان یک شاخص هویتی موجب تثبیت فضا در حافظه جمعی است که در انطباق با دوره تاریخی معین و محل رویارویی جریان‌ها و روابط عام و خاص اجتماعی است. با چنین رویکردی فضای جمعی محصول یک پیوستگی اجتماعی-

۹. ابعاد این میدان ۲۰۰ متر در ۳۱۲ متر و ابعاد میدان نقش جهان اصفهان ۱۶۵ متر در ۵۰۰ متر است.
۱۰. دفتر گردشگری لیون و اداره پست مرکزی ابنیه مهم مستقر در مجاور میدان هستند.

۳. built

۴. Duality of Structure

۵. Bellocour

۶. Henry IV

۷. درختان شاه بلوط تبدیل به لیمو ترش شدند و تفرجگاه پیاده سنگفرش شد.

۸. Robert de Cotte

فهرست منابع

- استوار، نیما؛ بهزادفر، مصطفی؛ زمانی، بهادر و قلعه نویی، محمود. (۱۳۹۴). آمیخته پژوهی مؤلفه‌های مؤثر بر ادراک حس زمان در مکان شهری، مطالعه موردی: میدان نقش جهان اصفهان. فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، (۱۶): ۳۹-۵۴.
- بروان، ال جی.؛ دیکسون، د؛ گیلهم، ا. (۱۳۸۹). طراحی شهری قرن شهری مکان‌سازی برای مردم. ترجمه: سیدحسین بحرینی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حبیب، فرح. (۱۳۹۱). جستارهای شهرسازی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات.
- راپاپورت، آمس. (۱۳۶۶). منشا فرهنگی مجتمع‌های زیستی، ترجمه: رضیه رضازاده، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت ایران.
- کرمونا، متیو؛ هیث، تیم؛ اک، ترنر و تیسدل، استیون. (۱۳۹۱). مکان‌های عمومی، فضاهای شهری: ابعاد گوناگون طراحی شهری. ترجمه: فریبا قرانی، مهشید شکوهی، زهرا اهری، و اسماعیل صالحی، تهران: دانشگاه هنر.
- گلکار، کوروش. (۱۳۷۹). مؤلفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری. نشریه صفا، (۳۲): ۳۸-۶۵.
- لوفور، هانری. (۱۳۹۱). تولید فضا. ترجمه: محمود عبدالله‌زاده، تهران: تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- لوفور، هانری. (۱۳۹۳). دیده شده از پنجره، درآمدی بر ضرب‌آهنگ‌کاوی: فضا، زمان و زندگی روزمره. ترجمه: آیدین ترکمه، تهران: نشریه نقد اقتصاد سیاسی.
- مدنی‌پور، علی. (۱۳۸۷). طراحی فضای شهری: نگرشی بر فرایندی اجتماعی-مکانی. ترجمه: فرهاد مرتضایی، تهران: شرکت

نوع رفتار، ضمن تغییر الگوی متداول حرکت (به صورت چرخه‌ای) در طی تاریخ و در نهایت از نوعی ثبات ماهوی برخوردار بوده‌اند. البته مطالعات نظری مبین آن است، که برهم‌کنش مکان، زمان و صرف انرژی منجر به مجموعه‌ای از تکرار (اعم از حرکات، کنش، موقعیت‌ها، تفاوت‌ها)، تداخل فرایندهای خطی و فرایندهای چرخه‌ای، و نیز زایش، رشد، اوج، و سپس زوال؛ نیز بر قرار است. چه، با رشد شهرنشینی، سرعت فزاینده سرمایه‌داری و گسترش صنایع، انطباق ساختار کالبدی با ساختار نظام نهادها پیچیده‌تر شده و تولید فضای تحت تأثیر سرمایه‌داری، دربرگیرنده نوعی چارچوب و همسان‌سازی فضا شده است؛ ظرفیت مدنی فضاهای جمعی همواره متأثر از روابط پیچیده نظام‌ها و نهادها مختلف بوده است. دو نمونه فضای جمعی بررسی شده گرچه به لحاظ نحوه شکل‌گیری و مکانیزم‌های تأثیرگذار بر محتوا متمایزند، در دو مؤلفه سابقه تاریخی و ثبات ماهیتی فضا مشترکند. گذشت زمان و آرایه فعالیت‌های همسنگ در طول تاریخ، همچنین نحوه استفاده و مدیریت ضرب‌آهنگ‌ها، فضای جمعی را به عنصری پایدار و منعطف در برابر تحولات شهری تبدیل کرده است. سرعت فرایندها، ضریب انعکاس تغییرات را تشدید کرده است لیکن ماهیت تحولات اجتماعی به لحاظ رفتار زمانی، منجر به نوعی پیوستگی رفتار در طی تاریخ، و استمرار ماهوی در فضاهای جمعی بررسی شده، که نتیجه تعامل کنش جمعی انسان با فضای فیزیکی در رابطه‌ای پیوسته با محور زمان است.

پی‌نوشت‌ها

*. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «گردشگری فرهنگ شهری» است که در سال ۱۳۹۴ به مسئولیت آقای دکتر سید امیر منصوری در پژوهشکده نظر انجام گرفته و نگارنده به عنوان همکار طرح در سفر مطالعاتی و برداشت‌های میدانی طرح مذکور به مدت ۱۸ روز به اروپای غربی (فرانسه-ایتالیا) مشارکت داشته است.

۱. continuity

۲. piazza san marco

- جهانشاه پاکزاد، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- Holloway, L., Hubbard, P. (2001). *People and Places*, England: Pearson Education.
 - Madanipour, A. (2000). *Design of Urban Space: An Inquiry into a Socio-Spatial Process*. (Farhan. Mortezaei, Trans.). Tehran: Pardazesh va Barname Shahri Publishing Co.

- پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- نوذری، عزت‌الله. (۱۳۸۷). اروپا در قرون وسطی، شیراز: نوید شیراز.
 - هایدگر، مارتین. (۱۳۸۳). مفهوم زمان و چند اثر دیگر. ترجمه: علی عبداللهی، تهران: نشر مرکز.
 - یورگن، گروتز. (۱۳۷۵). زیباشناختی در معماری. ترجمه:

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

DOI:10.22034/JACO.2018.77149

URL: http://www.jaco-sj.com/article_77149.html

نحوه ارجاع به این مقاله

سلطانی، لیلا. (۱۳۹۷). واکاوی بعد تاریخی مکان در ضرب آهنگ اجتماعی فضای جمعی. مجله هنر و تمدن شرق، ۶ (۲۱): ۴۷-۵۶.

